

УДК 636.2.033

© 2015

*Л.О. Тимченко,**кандидат сільсько-господарських наук**Національна академія аграрних наук України*

СПЕЦІАЛІЗОВАНЕ М'ЯСНЕ СКОТАРСТВО ЯК СТРАТЕГІЧНА ГАЛУЗЬ

Мета. Проаналізувати стан м'ясного спеціалізованого скотарства в Україні, виокремити основні чинники впливу та запропонувати напрями інтенсифікації галузі. **Методи.** Економіко-статистичний, монографічний, порівняльно-розрахунковий. **Результати.** Розглянуто основні складові технології вирощування спеціалізованої м'ясної худоби, які забезпечують розвиток галузі. **Висновки.** За реалізації комплексу заходів, зокрема створення ефективної системи селекції, відтворення стада, застосування сучасних ресурсощадних технологій, розвитку кормовиробництва у поєднанні з використанням механізмів об'єднання підприємств з виробництва яловичини, переробки сировини й торгівлі м'ясною продукцією на корпоративних засадах, можна створити умови для розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства.

Ключові слова: м'ясне скотарство, інтенсифікація, ефективність.

Спеціалізована галузь м'ясного скотарства стала нині стратегічною і критичною з позиції продовольчої безпеки країни.

За оцінками Інституту продовольчих ресурсів НААН, відбуваються стійкі несприятливі зміни в структурі харчування населення України. За калорійністю та якісним складом раціону харчування Україна відстає від рівня розвинених країн (2950 ккал проти 3300–3800 ккал), а за споживанням протеїнів тваринного походження опинилася нижче межі продовольчої безпеки (2500 ккал). Середньостатистичний українець нині споживає продукції тваринного походження на 40% від менше раціональних норм. Різке зменшення споживання біологічно цінних продуктів: м'яса і м'ясопродуктів — на 37%, молока і молочних продуктів — 35, яєць — 38, риби — 81, овочів і фруктів — 49% за одночасного стабільно високого рівня споживання хлібопродуктів, тваринного жиру, зернобобових, картоплі призвело до того, що дефіцит вітамінів, макро- і мікроелементів, тваринного білка став постійно діючим негативним чинником для здоров'я

населення країни.

Порівняно з фізіологічною нормою споживання м'яса і м'ясопродуктів (83 кг на 1 особу за рік) фактичний рівень споживання у 1990 р. становив 68 кг, у 2000 р. — 33, 2012 р. — 54 кг (з них 8,8 кг — яловичина). За даними Мінагрополітики, попит населення у 2013 р. на м'ясо та м'ясопродукти розраховано на рівні 2506 тис. т (55,3 кг на особу, з них 9,2 кг — яловичина).

За оцінками експертів Мінекономрозвитку, структура споживання м'яса у 2013 р. склалася така: м'ясо птиці — 45% (раціональний рівень — 20%), свинина — 42% (раціональний рівень — 3%), яловичина — 13% (раціональний рівень — 39%) [4].

Отже, не дбаючи про розвиток спеціалізованої галузі, ми тим самим збільшуємо відстань між реальними і необхідними обсягами виробництва яловичини та підтримуємо умови імпортозалежності цього продовольчого сегмента.

Зважаючи на стабільно несприятливий стан погодних умов, специфіку організації виробничих процесів і використання

біологічних об'єктів, спеціалізоване м'ясне скотарство — найбільш ризикована і екстенсивна галузь, оскільки характеризується довготривалим (42–45 міс.) періодом незавершеного виробництва, а основою виробництва у м'ясному скотарстві є корова з телям.

В Україні яловичину переважно одержують завдяки використанню на забій поголів'я надремонтного молодняку та вибракуваного поголів'я дорослої худоби молочних і молочно-м'ясних порід. На 100 молочних корів припадає 1,1 м'ясної, тоді як у США, Канаді, Франції — 200–300. Якщо у світі частка яловичини, одержаної від м'ясної худоби, становить 54%, то в Україні — 1,8% [12].

Про близький до критичного стан скотарства в Україні свідчить також скорочення чисельності великої рогатої худоби. За даними Державної служби статистики України, починаючи з 2000 р., кожні 5 років поголів'я всіх груп худоби зменшувалось майже на третину (31%), зокрема корів — на 26,7 і 27,6%. Тільки за період 2010–2014 рр. виявлено деяку стабілізацію, навіть невелике зростання поголів'я — з 4,5 до 4,8 млн гол. (+6,7%), але завдяки розвитку галузі молочного скотарства.

Незважаючи на незначну кількість м'ясної худоби в країні, її чисельність з 2005 по 2010 р. зменшилась із 133 до 91,7 тис. гол. (на 31,1%), у тому числі з 56,8 до 40,9 тис. корів (на 28%). Крім того, зменшилась також з 655 до 403 кількість підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, які займалися вирощуванням великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності [3, 5]. Нині поголів'я м'ясної худоби лишається на тому самому рівні.

Стосовно виходу на зовнішні ринки продукції скотарства — не доводиться розглядати м'ясну продукцію як базову експортну, відповідно до рішення Єврокомісії тарифні квоти України щодо реалізації яловичини до 31 грудня 2015 р. визначено на рівні 12 тис. т [7], це в основному сировина для переробки.

Державна політика гарантування продовольчої безпеки країни, зокрема нарощування виробництва високоякісної яловичини, яка здатна конкурувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, передбачала реалізацію ряду програм. Однак, у розробленому з метою подолання негативних

процесів скорочення поголів'я і згортання виробництва яловичини Національному проєкті «Відроджене скотарство» [13], у якому значною мірою зроблено ставку на державну підтримку розвитку галузі та підвищення її інвестиційної привабливості, недостатньо уваги приділено розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства.

Цільовою програмою «М'ясне скотарство» [12] для забезпечення рентабельного ведення галузі передбачено підвищення продуктивності худоби (середньодобовий приріст живої маси худоби всіх статевовікових груп до 775–800 г, вихід телят на 100 середньорічних корів — 85–87 гол., витрати кормів на 1 ц виробленої живої маси, включаючи годівлю корів, — до 14–14,2 ц к.о.д.).

У численних рекомендаціях щодо раціонального використання виробничих ресурсів і підвищення якості виробленої продукції зроблено акцент на виконанні комплексу заходів. Це, зокрема, створення ефективної системи селекції, щорічне отримання від кожної корови теляти і відгодівля надремонтного молодняку до високих вагових кондицій — 500–550 кг у віці 18–24 міс., урахування зональних особливостей утримання худоби, застосування сучасних ресурсощадних технологій, основними елементами яких є: безприв'язне утримання усіх статевовікових груп тварин протягом року, сезонні отелення корів у січні — березні та використання дешевих кормів власного виробництва, зокрема, раціональне використання пасовищ упродовж 220–270 днів, а також розвиток кормовиробництва та комбікормової промисловості.

За даними Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» [11], нормативні витрати ресурсів з розрахунку на одну середньорічну голову молодняку мають бути такі: праці — 66,6–71 люд.-год., електроенергії — 321–336 кВт-год, пально-мастильних матеріалів — 141–146 кг.

Спеціалізоване м'ясне скотарство може бути конкурентоспроможною галуззю за умови поглиблення спеціалізації господарств на виробництві яловичини, доведення розмірів ферм з відгодівлі худоби не менше ніж до 2–3 тис. гол., а комплексів — від 3 до 6 тис. гол., а також удосконалення взаємовідносин між виробниками м'яса і переробними підприємствами. До того ж закупівельну ціну на м'ясну худобу, реалізовану переробним підприємствам, потрібно встановити

на 25% вище порівняно із молочною худобою, враховуючи якість продукції [11].

Потенційна продуктивність і відтворювальна здатність українських м'ясних порід перебуває на рівні кращих інтенсивних м'ясних порід великої рогатої худоби країн ЄС. Вітчизняні м'ясні породи конкурентоспроможні на європейському і світовому ринках [2].

Слід взяти також до уваги, що генетичний потенціал імпорتنих порід у природно-кліматичних і господарських умовах України не може бути повністю реалізованим, оскільки процеси селекції великої рогатої худоби та формування її господарсько корисних ознак відбуваються під впливом ряду специфічних зовнішніх факторів — клімату, температури, годівлі тварин, умов утримання. Саме тому завезення імпоротної худоби для чистопородного розведення не забезпечить розвитку спеціалізованої галузі м'ясного скотарства в Україні.

Концепція розвитку м'ясного скотарства в Україні початку XXI ст. передбачала використання ресурсу 116 племінних господарств [8].

Вітчизняна племінна база галузі м'ясного скотарства зазнала змін. У 2005 р. було 134 племрепродуктори, у 2008 р. їхня кількість збільшилась до 161, але вже за останні 5 років (у 2013 р.) — скоротилась до 83. Позитивною є тенденція до зростання вищої категорії підприємств у племінній справі, які покликані істотно впливати на удосконалення порід, — племзаводів, кількість яких зросла з 27 у 2005 р. до 61 у 2008 р. і 70 у 2013 р. Проте чисельність базового для розведення поголів'я племінних м'ясних корів з роками зросла з 19 тис. (2005 р.) до 24 тис. (2008 р.) [3, 5]. Частка корів у племінному стаді країни становить 45,6 %, а продуктивний потенціал використовується неефективно — вихід телят на 100 корів становить 77 гол., середньодобові прирости — від 330 до 520 г, а реалізація бугайців на 100 корів — лише 3,7 гол. [21].

В Україні розводять в основному 12 порід, у структурі поголів'я це 70% вітчизняних — волинська, українська, поліська, південна та симентальська породи. Серед імпорتنих порід (геррефорд, лімузин, шароле та ін.) найчисленніша — порода абердин-ангус [5, 21].

Також одним з аспектів доцільності вирощування великої рогатої худоби спеціалізованих м'ясних порід є використання її як носія спадкових якостей та генних комплексів

для розвитку генетичного потенціалу худоби, яку розводять в Україні. Крім виконання програм наукових досліджень збереження генофонду локальних і зникаючих порід великої рогатої худоби, потребує також удосконалення Закон України «Про племінну справу у тваринництві» та відновлення системної роботи племпідприємств, що входять до складу «Укрплемоб'єднання».

Збільшення виробництва яловичини в країні спеціалізоване м'ясне скотарство повною мірою забезпечити не може через обмежене поголів'я худоби, технологічні особливості та високу собівартість продукції. Проте м'ясна худоба може бути генетичним матеріалом для використання наявного молочного поголів'я на підприємствах для промислового схрещування і формування кросбредних стад. До того ж під час нарощування продуктивності молочних корів і відносного зменшення їх поголів'я різко збільшуватиметься дефіцит яловичини, який можна ліквідувати тільки завдяки збільшенню чисельності м'ясної худоби.

У скотарстві немає остаточного вирішення питання розміру і форми організації підприємств. Як концептуальні засади успішного розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства, які формують рівень виробництва та безпосередньо впливають на ефективне використання генетичного потенціалу продуктивності м'ясної худоби, вирізняють створення повноцінної кормової бази, освоєння ресурсощадних технологій та експлуатацію матеріально-технічної бази, виробничих фондів, організацію трудових ресурсів, що потребують розвитку як окрема галузь та розв'язання великих проблем.

Технологію і організацію ведення м'ясного скотарства в умовах інтенсивного землеробства в господарствах усіх природно-кліматичних зон України в основному відпрацьовано.

Щодо оцінки кормових ресурсів — природно-кліматичні умови усіх регіонів України є сприятливими для прискореного розвитку м'ясного скотарства. У структурі кормовиробництва понад 75% займають грубі, соковиті і зелені корми, природні сіножаті та пасовища — понад 17% сільськогосподарських угідь (близько 10 млн га) [3].

На думку багатьох учених, пасовища мають бути невід'ємною складовою галузі м'ясного скотарства. За досвідом передових господарств, завдяки використанню грубих і соковитих кормів власного виробництва в зимовий

період і зелених кормів двох літніх пасовищних періодів молодняк у 20-місячному віці досягає живої маси 445 кг, 75% якої (305–320 кг) формувалось у період використання дешевих пасовищних кормів. Витрати концентратів на вирощування тварин від народження до забою на м'ясо не перевищують 10% загальної поживності кормів, а їх частка в структурі собівартості не більше 30%, середньодобової прирости за весь період вирощування становлять 700 г за витрат 8,15 к.од. на 1 кг приросту живої маси [3].

Однак реалізація однієї з основних складових «дешевих» технологій — використання пасовищ — не отримала належного розвитку, оскільки виведення значних площ ріллі з сільськогосподарського виробництва не супроводжувалось виконанням заходів з їх консервації чи зміни цільового призначення. В результаті у багатьох регіонах країни є земельні площі, які з тих чи інших причин не обробляються, а їх перепрофілювання для створення культурних і поліпшення наявних пасовищ потребує значних інвестицій.

У цілому кормова база, яка має враховувати фізіологічні особливості худоби як жуйних тварин, цілком залежить від розвитку інтенсивного зернового господарства.

В останні 2 роки в Україні збирають понад 60 млн т зерна, 10 млн т насіння соняшнику, близько 3 млн т сої. Ці здобутки свідчать про можливість збільшити виробництво зерна в Україні в перспективі до 70–80 млн т і, задовольнивши власні потреби, експортувати його на ринки світу. Найвагомішими чинниками позитивного сальдо сільськогосподарської продукції, яке у 2013 р. становило 8,8 млрд дол. США, залишаються обсяги експорту зернових культур — 38%, олії — 23,2 та насіння олійних культур — 7,8%. Отже, у розвитку цих галузей країна виявить найбільшу зацікавленість найближчим часом задля розширення валютних надходжень.

Попит зовнішнього ринку, внутрішні потреби та відповідна цінова політика країни спонукали до розвитку спеціалізованого зернового господарства, вирощування соняшнику, кукурудзи та ріпаку як монокультури, хоча монофункціональність аграрного сектору не сприятиме його розвитку. Такий напрям можна вважати грубим порушенням збалансованого природокористування, яке рано чи пізно призведе до виснаження ґрунту, спалаху хвороб, втрати урожайності, порушення стійкості агроєкосистеми і, як

наслідок, — до значного скорочення потенційної спроможності задоволення потреб у продовольстві та енергії.

Через екстенсивну систему використання землі та експлуатації ґрунтів, які є основою аграрного виробництва, щороку в країні втрачається близько 600 млн т ґрунту, зокрема понад 20 млн т гумусу, 16 млрд м³ води. Площа деградованих ґрунтів щороку зростає на 90 тис. га. Майже кожний 3-й гектар — еродований, а 2-й — дефляційно небезпечний [6, 9, 26].

Якщо у середньому на одного мешканця в Європі припадає 0,44 га сільськогосподарських угідь, зокрема 0,25 га ріллі, то в Україні ці показники становлять, відповідно, 0,82 і 0,65 га, що свідчить про порушення екологічно допустимого співвідношення площі ріллі, природних кормових угідь, багаторічних насаджень і лісових екосистем, що призвело до зниження продуктивності агроландшафтів [23].

Засновники теорії фізичної економії, вважаючи зерно ключовою біоенергетичною складовою енергетичної моделі нашої цивілізації, визначають, що погіршення родючості землі — неприпустима катастрофа, а до сукупності невід'ємних одне від одного абсолютних благ зараховують землю, солому, худобу і гній — як безальтернативні і нічим незаміними [17].

Передумовою для організації конкурентоспроможного м'ясного скотарства і сільськогосподарського виробництва в цілому є комплексний підхід до розвитку рільництва і скотарства.

За результатами виконаних в Інституті водних проблем і меліорації НААН досліджень [20] установлено, що саме для зони Полісся найефективнішим способом підвищення прибутковості господарювання є розвиток тваринництва за максимальної площі кормових культур, навіть за використання покупних концентрованих кормів. Значні стартові капіталовкладення забезпечують досить високий рівень прибутковості і короткі строки їх окупності.

Щодо матеріально-технічної бази, яка безпосередньо впливає на рівень виробництва, то оснащення технікою не досягає в Україні навіть 50% технологічної потреби, знос техніки, що експлуатується у м'ясному скотарстві, сягає 80%, а використання більшості основних засобів у 2–2,5 раза перевищує нормативи. Крім того, відсутність прибутковості

галузі і коштів для відтворення виробництва призводить до руйнування і втрати основних виробничих фондів. Через згортання виробництва та невикористання фермського обладнання і кормозбиральної техніки вони стають непридатними до використання в галузі.

Не існує визначеної думки щодо доцільності ведення м'ясного скотарства на інтенсивній основі з великими витратами коштів на складне технологічне обладнання та капітальне будівництво, що зумовлює високу їх енергоємність і собівартість виробництва.

Лімітувальним фактором розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства є залучення трудових ресурсів для обслуговування галузі. Це питання невід'ємне від розвитку сільських територій та ефективності й привабливості аграрного виробництва в цілому. Безробіття, а подекуди відсутність фахівців, трудова міграція селян, брак фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників, недостатнє залучення інвестицій не сприяли соціально-економічному розвитку сільських територій.

Традиційно економічне обґрунтування розвитку інтенсивного розвитку галузі базується на використанні державних дотацій. Зокрема, на виконання державних програм підтримки тваринництва у 2013 р. селянам було надано 366 млн грн дотацій за збереження та утримання молодняку великої рогатої худоби. Одноосібники, фермери і кооперативи отримали понад 80 млн грн за здану на забій худобу. Також відшкодовувалася вартість будівництва тваринницьких комплексів, закуплених установок індивідуального доїння та племінного поголів'я худоби, розроблено механізм погашення вартості техніки для заготівлі кормів, придбаної в лізинг.

Через економічну ситуацію у країні не доводиться розраховувати на концентрацію державних ресурсів і коштів на формуванні сприятливої для розвитку спеціалізованої галузі ефективної цінової, фінансово-кредитної та бюджетної політики. Крім того, економічні огляди та програмні документи Уряду визнають, що недосконалість державної політики в аграрному секторі та система фінансування не відповідають сучасним вимогам і принципам ЄС.

Найбільш хитким фактором, що впливає на розвиток галузі в умовах обмежених фінансових можливостей держави, є цінова політика. Аналітики, вивчаючи основні причини, які призвели до руйнівних наслідків

у скотарстві за нинішніх економічних умов, виокремили нестабільний рівень закупівельних цін і споріднене з цією причиною недостатнє інтегрування виробництва, переробки і реалізації м'ясної продукції, що призводить до різких коливань закупівельних цін на яловичину, а також низькі ціни імпортової продукції. Звісно, поза увагою цінової політики перебуває якість продукції.

Без подолання цих явищ важко говорити про інвестиційну привабливість галузі.

За попереднім прогнозом науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», у 2014 р. виробництво м'яса великої рогатої худоби буде збитковим (–36,5%) [16].

Базовим підходом до ціноутворення у м'ясному скотарстві є ринкове формування ціни у поєднанні з державним регулюванням. Просте відтворення виробництва можна забезпечити за допомогою встановлення мінімальних цін підтримки, визначених на основі нормативної собівартості та мінімальної норми прибутку.

Створенню економічних передумов для розвитку галузі спеціалізованого м'ясного скотарства та виробництва продукції в обсягах внутрішніх та експортних потреб сприятиме застосування цін, сформованих на основі галузевих нормативних витрат і середньої норми прибутку на авансований у виробництво капітал галузей, які обслуговують м'ясне скотарство. За оцінками аналітиків, середня норма прибутку за таких розрахунків має становити 12–13% [11].

Вважаючи худобу елементом основних засобів виробництва яловичини (капіталом) слід зазначити, що ефективність його використання залежить від напруженості його експлуатації і швидкості обігу. Тобто ще одним з важелів впливу на ефективність галузі є використання фізіологічних особливостей тварин і регулювання періоду вирощування молодняку до забою.

Дорога технологія утримання молодняку під час підсисного періоду, а також недосконала система розрахунків за вирощену продукцію без врахування її якості й найважливіших споживчих характеристик заходять у суперечність з об'єктивною потребою скорочення термінів реалізації молодняку на м'ясо та інтенсифікації галузі.

Збиткову ситуацію частково рятувала доплата виробникам яловичини за досягнення високих вагових кондицій худоби,

яку здавали на забій, що призводило до викривлення фінансового стану галузі. Цей захід спонукав виробників яловичини вдаватись до відгодівлі худоби, вік якої перевищував 2 роки. Тим самим ігнорувались фізіологічні особливості тварин, адже численними дослідими доведено зростання інтенсивності синтезування жирової замість м'язової тканини в організмі тварини після 20-місячного віку. Як наслідок, значну частину м'яса, яка має потрапити до споживача, підміняли жиром.

Отже, потрібно розробити механізм зацікавленості виробника в забої худоби більш раннього віку з метою використання високої продукуючої здатності тварин. Такий

підхід до організації інтенсивного м'ясного скотарства спонукає до пошуків механізмів об'єднання підприємств з виробництва яловичини, переробки сировини та торгівлі м'ясною продукцією на корпоративних засадах.

Одним з напрямів удосконалення технології отримання яловичини має стати інтенсифікація і здешевлення вирощування молодняку великої рогатої худоби в молочний період — до 8-місячного віку. Так, існує досвід економічно вигідного вирощування по 2 і навіть 3 теляти під коровою-годувальницею [1, 14], прискореного вирощування молодняку на основі регламентованого підсосу [15], комбінування м'ясного спеціалізованого і молочного скотарства [21, 24].

Висновки

Подолання кризових явищ і стимулювання розвитку галузі в умовах обмеженого фінансування потребує неординарних рішень. Відродження спеціалізованого м'ясного скотарства слід розпочинати, об'єктивно оцінивши всі фактори виробництва. Передумовами для успішного розвитку галузі є комплексні застосування способів інтенсифікації вирощування великої рогатої худоби, відповідно розширення кормовиробництва та створення високопродуктивних культурних

пасовищ, запровадження економічного механізму об'єднання підприємств з виробництва яловичини, переробки сировини та торгівлі м'ясною продукцією на корпоративних засадах, а також залучення інвестицій.

Крім економічної доцільності розвитку галузі, існують ще пріоритети збереження здоров'я і працездатності населення, збільшення тривалості та підвищення якості життя, що визначають потенціал і перспективи розвитку нації.

Бібліографія

1. Багрий Б.А. Методы и системы разведения мясного скота в племенных и товарных хозяйствах/Б.А. Багрий, Г.С. Азаров//Науч. тр. ВАСХНИЛ/Племенная работа в мясом скотоводстве. — М., 1980. — С. 42–52.
2. Богданов Г.О. Досвід ведення м'ясного скотарства в Німеччині та інших країнах ЄС/Г.О. Богданов, В.М. Кандиба//Вісн. аграр. науки. — 1999. — № 1. — С. 35–40.
3. Буркат В.П. Стан та перспективи розвитку м'ясного скотарства в Україні, загальнодержавні і регіональні аспекти/В.П. Буркат//Державна книга плеєнних тварин великої рогатої худоби волінської м'ясної породи; за ред. О.В. Білоуса. — К.: Державний науково-виробничий концерн «Селекція», 2005. — Т. 1. — С. 3–8.
4. В Україні у величавється виробництво м'яса (Електр. ресурс). — Режим доступу: <http://ubr.ua/market/agricultural-market/v-ukraine-velichivaetsia-proizvodstvo-miasa-253957>.
5. Дзіцюк В.В. Сучасний стан і перспективи м'ясного скотарства в Україні (Електр. ресурс). — Режим

доступу: <http://agroua.net/animals/catalog/ag-1/a-3/info/aig-75/>.

6. Екологічний стан ґрунтів України/С.А. Балуєк, В.В. Медведєв, М.М. Мірошніченко та ін.//Укр. геогр. журн. — 2012. — № 2. — С. 38–42.

7. ЕС утвердил квоты на украинскую сельхозпродукцию (Електр. ресурс). — Режим доступу: <http://www.agroperspectiva.com/ru/news/142312>.

8. Зубець М.В. Основні положення розвитку м'ясного скотарства в Україні/М.В. Зубець, В.П. Буркат, Ю.Ф. Мельник//Вісн. аграр. науки. — 1999. — № 11. — С. 5–11.

9. Камінський В.Ф. Використання земельних ресурсів в агропромисловому виробництві України у контексті світового стабільного розвитку/В.Ф. Камінський, В.Ф. Сайко//Міжвід. темат. наук. зб. «Землеробство». — 2013. — Вип. 85. — С. 3–13.

10. Логоша Р.В. М'ясне скотарство України: стан, тенденції та напрямки його інтенсифікації/Р.В. Логоша//Зб. наук. пр. Вінницького НАУ. — Серія: Економічні науки. — 2012. — № 1 (56). — Т. 2. — С. 90–96.

11. *Месель-Веселяк В.Я.* Розвиток м'ясопродуктового підкомплексу України/В.Я. Месель-Веселяк, О.В. Мазуренко. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2004. — 198 с.
12. *Наказ* Мінагрополітики та УААН № 372/99 від 21.10.2003 «Про розвиток галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні».
13. *Національний проект «Відроджене скотарство»*. — К.: ДІА, 2011. — 44 с.
14. *Полумисков П.Г.* Вирощування телят методом спареного подсоса/П.Г. Полумисков// Животноводство. — 1986. — № 5. — С. 51–52.
15. *Приступа В.Н.* Пути увеличения производства говядины в Ростовской области/В.Н. Приступа// Совершенствование технологии производства свинины и говядины. — Персиановка, 1982. — С. 84–87.
16. *Рентабельність виробництва продукції тваринництва у 2014 р.* прогнозується на рівні 15,8%// Інститут аграрної економіки (Електр. ресурс). — Режим доступу: http://www.agroperspectiva.com/ru/press_release/4576.
17. *Руденко М.Д.* Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії)/М.Д. Руденко. — Тернопіль: Джура, 2004. — 358 с.
18. *Сільське господарство України 2012.* Статистичний збірник; за ред. Н.С. Власенко. — К.: Держ. служба статистики України, 2013. — 402 с.
19. *Статистичний щорічник України за 2012;* за ред. О.Г. Осауленка. — К.: Держ. служба статистики України, 2013. — 551 с.
20. *Тараріко Ю.О.* Енергозберігаючі агроекосистеми. Оцінка та раціональне використання агроресурсного потенціалу України (Рекомендації на прикладі Степу і Лісостепу)/Ю.О. Тараріко. — К.: ДІА, 2011. — 576 с.
21. *Угнівенко А.М.* Шляхи вирішення проблеми виробництва яловичини в Україні/А.М. Угнівенко// Біоресурси і природокористування. — 2013. — Вип. 5. — № 5–6. — С. 76–84.
22. *Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: колективна монографія;* за ред. Ю.О. Лупенка, В.М. Жука, В.О. Шевчука та О.В. Ходаківської. — К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. — 502 с.
23. *Фурдичко О.І.* Основи управління агроландшафтами України/О.І. Фурдичко, А.П. Стадник. — К.: Аграр. наука, 2012. — 384 с.
24. *Эйснер Ф.* Перспективы развития мясного скотоводства на Украине/Ф. Эйснер, В. Радченко// Животноводство. — 1981. — № 3. — С. 26–29.
25. *Янко Т.С.* Державна книга племінних тварин великої рогатої худоби волинської м'ясної породи/Т.С. Янко, В.А. Крочук, Н.В. Чоп, Г.М. Бондар та ін.; за ред. О.В. Білоуса. — К.: Держ. наук.-виробн. концерн «Селекція», 2005. — Т. 1. — С. 6.
26. *Яцук І.П.* Шляхи раціонального використання ґрунтів і збереження їх родючості/І.П. Яцук, В.А. Жилкін, В.М. Панасенко// Міжвід. темат. наук. зб. «Землеробство». — 2013. — Вип. 85. — С. 35–37.

Надійшла 1.12.2014.